

ГАЛИЦЬКА КЕНАСА (1836—1985): ІСТОРИКО-АРХІТЕКТУРНІ АСПЕКТИ

Статтю присвячено історико-архітектурному дослідженню караїмської кенаси в м. Галичі. Вперше вводяться до наукового обігу нові архівні та графічні матеріали про маловідомі факти з історії святині. Проведено архітектурний опис споруди і виконано її гіпотетичні плани. Описано збережений сакральний інвентар.

Ключові слова: Галич, караїми, Абрагам Леонович, кенаса, синагога, молитовний будинок, історія, архітектура, Музей караїмської історії та культури, сакральний інвентар.

Галицькі караїми — нечисленний етнос, що, вірогідно, бере свій початок із Кримського півострова. Перша документальна згадка про караїмів у Галичі датується 1578 р., оскільки цього року польський король Стефан Баторій підтвердив їхні привілеї і гарантував їм збереження давніх традицій. Разом з тим караїмські перекази оповідають, що їх у місто 1246 р. запросив галицько-волинський князь Данило Романович¹.

Вони поселилися на вулиці, яку потім назвали Караїмською. Центром громадського та релігійного життя караїмів у Галичі була кенаса, якій характерна своєрідна архітектура і трагічна історія.

Станом на 2020 р. в Україні (за винятком тимчасово окупованих територій Луганської і Донецької областей, АР Криму та міста Севастополя) збереглися лише чотири караїмські кенаси. Серед них одна діюча в м. Харкові (вул. Ковальська, 24) і три, які не мають статусу чинних храмів: у м. Києві (вул. Ярославів Вал, 7) — використовується як Будинок актора, у м. Бердянську (вул. Земська, 16) — як спортивний клуб «Спартак»; у м. Миколаєві (вул. Лягіна, 23а) — як Приватний зал

¹ Єшвович Я., Юрченко Н., Юрченко І. З історії громади: галицькі караїми // Дністрова хвиля. 17 вересня 1998. № 38 (151). С. 7.

урочистих подій. До переліку зруйнованих відносять: у Херсоні (знесена 1975 р.), в Одесі (знесена в 1930-х рр.), в Луцьку (згоріла 1972 р.) та в Галичі (знесена 1985 р.).

Вивчення особливостей екстер'єру та інтер'єру кенаси дає можливість повною мірою оцінити сакральну архітектуру галицьких караїмів.

Молитовний будинок караїмів івритом називався *бейт а-кнесет*, тюркськими мовами — *кенаса*, а російською — *синагога*. З 1911 р. на прохання кримських і польсько-литовських караїмів молитовний будинок почали називати кенаса*, а в інших країнах світу караїми продовжують вживати назву синагога. Термін «кенаса» означає місце для зібрань або молитовний будинок. Такі сакральні споруди були в кожному місті, де проживали караїмські громади. При кенасі завжди містився *бейт а-мідраш* (або просто *мідраш*) — релігійна школа, де зазвичай зберігалися друковані книги, молитовники та рукописи².

Історія будівлі

Спочатку першу караїмську синагогу в Галичі, так звану кенасу, було зведено за короля Стефана Баторія у XVI ст³. Відповідно до ситуаційного плану майора Маговича (1795 р.) споруда стояла в центральній частині Караїмської вулиці (на лівому боці), проте вона була дуже «втоплена» — у бік р. Дністра відносно забудови житлових будинків вулиці (рис. 1)⁴. Святиня була дерев'яна, оскільки в інвентарі за 1767 р. згадується, що в Галичі існували дві синагоги: єврейська та караїмська, збудовані з дерева. Одна розміщувалася на нижньому валу, друга — на Караїмській вулиці⁵.

* У вітчизняних та зарубіжних джерелах під терміном *кенаса* часто використовують назви: синагога, божниця і молитовний будинок.

² Кизилов М. Крымская Иудея: Очерки истории евреев, хазар, караимов и крымчаков в Крыму с античных времен до наших дней / Историко-археологический благотворительный фонд «Наследие тысячелетий». Симферополь: Доля, 2011. С. 152–153.

³ Balaban M. Karaici w Polsce: studjum historyczne. Warszawa: Korona, 1927. S. 23.

⁴ План Маговича Галича, 1795 р. // Атлас українських історичних міст / наук. ред. М. Капраль. Автори: М. Бігун, М. Капраль, В. Козелківський, І. Креховецький, Ю. Лукомський, В. Петрик, Л. Поліщук, А. Стасюк, Т. Ткачук, З. Федунків, А. Фелонюк, А. Фіголь, А. Чемеринський, С. Ямелинець. Львів: Колвес, 2018. Т. 2: Галич. Арк. 2.

⁵ Inwentarz starostwa halickiego 1767. Zbiór Aleksandra Chołowskiego. Львівська національна наукова бібліотека України імені В. Стефаника. Ф. 141. Оп. 1. Спр. 2147. Арк. 14.

Тобто саме будівництво дерев'яного храму, ймовірно, припадає на 1576—1586 рр. (роки правління Стефана Баторія). Згідно з люстрацією 1572 р. перед самим будівництвом храму в Галичі було 155 караїмів, які проживали у 31-му будинку⁶.

1830 р. дерев'яна кенаса згоріла під час пожежі. На жаль, збідніла громада не мала достатньо коштів для побудови нового храму. Місцевий *газзан* (караїмський священник) Абрагам Леонович вирішив звернутися по фінансову допомогу до заможних караїмських громад Російської імперії. Упродовж 1831—1832 рр. Леонович надіслав до Криму кілька листів із проханням про підтримку галицької громади в будівництві нової синагоги. Згодом заможні кримські й одеські караїми вирішили виконати свій біблійний обов'язок — допомогти бідним і профінансувати будівництво нової святині в Галичі. 1834 р. кримські караїми, які особливо наполягали на тому, щоб будівлю звели з каменю, відправили 320 рублів для його будівництва. Нову кам'яну синагогу завершено 1836 р.⁷

1883 р. кенаса вже потребувала ремонту, оскільки караїмська громада через консерватора Войцеха Дідушицького зверталася по допомогу на реставрацію храму. Петицію було подано до бюджетної комісії⁸. У караїмській божниці проводилися літургії не тільки по суботах чи релігійних святах, а й на пошану всіх важливих подій у державі. Зокрема 20 серпня 1861 р. в Галичі відбулися відправи до річниці народження цисаря Франца-Йосифа I в парафіяльних костелах, у синагозі та караїмському храмі. 22 вересня 1898 р. в місцевій кенасі відбулася жалобна відправа за душу імператриці Австрії Єлизавети Баварської. 3 липня 1902 р., на честь святкування 492-ї річниці Грюнвальдської битви, відбулися літургії у караїмській божниці та інших храмах міста⁹.

Перед Першою світовою війною караїмську божницю спіткало чергове нещастя. 31 жовтня 1913 р. в Галичі з невідомих причин трапилася

⁶ Janusz B. Karaici w Polsce. Kraków : Orbis, 1927. S. 51.

⁷ Kizilov M. The Karaites of Galicia: An Ethnoreligious Minority Among the Ashkenazim, the Turks, and the Slavs, 1772—1945 / ed. by A. Kulik. Leiden : Brill, 2009. V. 1. P. 116.

⁸ Sprawozdania stenograficzne z rozpraw galicyjskiego Sejmu krajowego. 12 posiedzenie 1 sesji V peryodu Sejmu galicyjskiego z dnia 6. października 1883. Lwów. S. 270.

⁹ Spawy krajowe. Halicz // Gazeta Lwowska. 29 sierpnia 1861. № 200. S. 1; Korespondencje. Halicz // Kurjer Stanisławowski. 2 października. 1898. № 680. S. 2; Uroczystość Grunwaldzka // Kurjer Lwowski. 5 sierpnia 1902. № 215. S. 1.

велика пожежа, яка виникла в одному з приватних будинків на вулиці Караїмській і згодом охопила 20 будинків, де мешкали караїми. Поруч з будівлями згорів дах кенаси, з якої частково вдалося врятувати внутрішнє обладнання. Пожежа тривала два дні і ніч, оскільки при гасінні вогню бракувало води і людей для її відкачування. Страхове відшкодування становило близько 82 000 корон. Пожежа знищила житлові та господарські споруди таких родин: Єшвовичів, Іцковичів, Новаховичів, Леоновичів, Зараховичів, Шулімовичів, Мортковичів, Гереднерів і Гольдів¹⁰.

Караїмська громада в Галичі, що складалася з 50-ти родин, 1914 р. постраждала від кількох каразових повеней, а займаючись тільки рільництвом, вони зазнали значної шкоди, тому були не в змозі власноруч відновити храм, житлові та господарські будівлі. Це все підтвердив магістрат міста¹¹.

Не зуміли караїми реабілітуватись від цих нещастя, як прийшла Перша світова війна.

Під час окупації місто часто відвідували російські караїми, що служили в царській армії, беручи участь у літургії в галицькій кенасі¹². Впродовж війни Галич почергово переходив з рук до рук російських і австрійських військ. Святиня неодноразово зазнавала руйнувань, адже стояла поблизу стратегічних переправ на Дністрі.

За результатами військових дій Галич належав до тих міст, які найбільше постраждали після останнього російського наступу в червні – липні 1917 р. і фактично припинили своє існування. Від цілого міста вціліли лише Меживіддя та Галич-Гора. Ринкова площа, Караїмська вулиця і залізниця перебували в руїнах. Понад десять споруд зникло без сліду, зокрема будівлі «*Сокола*», школи та магістрату. Від обстрілів дуже постраждали парафіяльний костел і єврейська синагога, а караїмська святиня вціліла частково, власне тільки стіни, бо все внутрішнє обладнання, підлогу, двері та вікна вивезло німецьке військо¹³.

¹⁰ Pożar w Haliczu // Kurjer Stanisławowski. 9 listopada 1913. № 1470. S. 3.

¹¹ Kizilov M. Jan Grzegorzewski's Karaite materials in the archive of the Polish Academy of Sciences in Krakow // Karaite Archives. 2013. R. 1. P. 73–74.

¹² Ejusdem. The Sons of Scripture: the Karaites in Poland and Lithuania in the Twentieth century. Berlin ; München ; Boston ; Warsaw : Sciendo, 2015. S. 45.

¹³ Zarachowicz Z. Listy z Halicza // Mysł Karańska: ilustrowane czasopismo naukowe, literackie, społeczne. Wilno, 1924. 20 Października. R. 1. Z. 1. S. 27; Korespondencja. Halicz // Kurjer Stanisławowski. 6 stycznia 1918. № 1563. S. 1; Korespondencja. Halicz // Kurjer Stanisławowski. 14 kwietnia 1918. № 1577. S. 1.

Із травня 1919 р. і до вересня 1939 р. Галич був у складі II Речі Посполитої. Місто належало до Станиславівського повіту Станиславівського воєводства. 1919 р. за ініціативи декількох парафіян було скликано Зібрання членів караїмської громади, щоб вирішити реставрувати кенасу, а ще розв'язати культурно-освітні справи. На зібранні було обрано комітет у складі: голова Яніна Єшвович, заступник Едмунд Мордкович, бухгалтер Даниїл Абрагамович та секретар Зарах Зарахович. Питання відновлення храму було складне, оскільки не вистачало коштів. Покласти фінансування реставрації на членів громади було просто неможливо, адже кожен караїм, який повернувся з евакуації, був без коштів і думав про житло для себе і своєї родини. Тому вони обмежилися найпотрібнішою реставрацією, і то за допомогою держави¹⁴. Проте всередині кенасу ще не завершили, не маючи відповідного обладнання, що потребувало великих затрат.

1924 р., важко працюючи, караїми нарешті огородили божницю. Зважаючи на скромні матеріальні ресурси, цього ж року вони відправили запит у Міністерство релігійних конфесій та громадської освіти у Варшаві про надання субвенції для проведення ремонту інтер'єру святині¹⁵.

У березні 1927 р. караїми приїхали до Варшави, щоб домовитися з урядом про надання спеціальних коштів для відновлення свого храму в Галичі. Вони стверджували, що святині понад 200 років. Усередині в ній — збережені цінні речі та Біблія, які колись подарував король Ян Собеський. Але багато цінних пам'яток із часів Першої світової війни розкрали німці під час їхнього перебування в місті¹⁶. Згодом завдяки фінансовій допомозі від уряду та зусиллям караїмів храм відреставрували.

На початку XX ст. караїмський храм неодноразово відвідували визначні особи.

20 липня 1902 р. в Галичі перебував митрополит Андрей Шептицький для отримання інформації про реставрацію церкви Різдва Христового і візитації земель митрополії. Владика відвідав караїмську божницю, де й оглянув 10 документів, написаних 200 років тому, стару Біблію латиною, молитовні книги івритом (у них він прочитав деякі абзаци). Цікавився кількістю караїмського населення, його звичаями, досягненнями в науці,

¹⁴ Zarachowicz Z. Listy z Halicza. S. 28.

¹⁵ Ejudem.. Restauracja Kienesy // Myśl Karaimska: ilustrowane czasopismo naukowe, literackie, społeczne. Wilno, 1925. R. 1. Z. 2. 1 Lutego. S. 42.

наявністю школи. Рабин розповів, що закуплено для неї землю, але через нестачу коштів вони не можуть розпочати будівництва. Після півгодинної розмови А. Шептицький вручив рабинові 80 корон і пообіцяв відвідати караїмів при богослужінні в кенасі, коли їх буде набагато більше. Розчулені караїми щиро дякували, а найстарший за віком благословив митрополита, що на нього справило велике враження¹⁷.

П'ятого серпня 1915 р. Карл I Габсбург — спадкоємець престолу перебував на лінії фронту і спостерігав за галицьким плацдармом та переправою через Дністер. Він також відвідав караїмів у їхній святині¹⁸.

1923 р. галицьких караїмів відвідав доктор О. Менасхе, який писав, що караїмська громада в Галичі є виявом єврейської секти, що вимирає. У своєму опису він згадав кенасу, констатувавши: «[...] Їхня святиня або школа, порівняно з єврейською синагогою, перебуває у гіршому становищі [...]»¹⁹.

Згодом караїмський храм приймав конференцію, *гахана* (вищий духовний глава караїмів) Польщі, литовських та луцьких газзанів. Так, 11–12 червня 1927 р. в Галичі відбулася конференція польських караїмів, завданням якої було обрання гахана і розв'язання організаційно-освітніх питань. Перший день відзначився урочистою відправою у галицькій божниці, яку провів Фелікс Малецький. Кенасу відвідало багато відомих гостей того часу: радники Леон Коханський та Антон Фіріх, інженер Генрик М'яновський, меценат Ісаак Заячковський, газан Малецький із Вільна, Йозеф Заячковський і Давид Новицький із Трок, Александер Фіркович та Захарій Шпаковський із Луцька²⁰.

Наприкінці травня 1929 р. святиню відвідали: Серая Хан Шапшал (гахан караїмів у Польщі), газани Шемай Фіркович із Трок та Рафал Абкович із Луцька. Для галицької кенаси від луцьких караїмів було подаровано сувої Священної Біблії²¹.

¹⁶ Delegacja Karaimów w Warszawie // Kurjer Wileński. 19 marca 1927. № 64 (813). S. 2; Historyczna Świątynia karaimów w Haliczu liczy przeszło 200 lat // Robotnik. 14 kwietnia 1927. № 103. S. 6.

¹⁷ Korespondencje. Halicz // Kurjer Stanisławowski. 3 sierpnia 1902. № 880. S. 1.

¹⁸ Lehoczky T. Világháborúnk. Beregszász : RIK-U, 2016. Rész III– IV. Old. 641.

¹⁹ Wśród Karaitów w Haliczu // Nowy Dziennik. 5 października 1923. № 234. S. 3.

²⁰ Konferencja w Haliczu // Myśl Karaimska: ilustrowane czasopismo naukowe, literackie, społeczne. Wilno, 1929. T. 2. Z. 1. 15 Marca. S. 48.

²¹ Halicz. Życie karaimskie w Polsce // Myśl Karaimska: ilustrowane czasopismo naukowe, literackie, społeczne. Wilno, 1929. T. 2. Z. 2. 15 Grudnia. S. 42–43.

Великий вплив на архітектурне оздоблення кенаси мали караїмські реформи. Місцева преса про це писала так: «[...] Із часів, коли було об'єднано чотири караїмські громади Польщі (Галич, Луцьк, Троки та Вільно) в одну-однісіньку з центром у Вільні, і обрано Серая Шапшала гаханом. Відтоді було впроваджено ряд караїмських реформ, метою яких було — викинути з караїмізму все, що виростало з єврейського кореня, що могло б вказувати на найнезначніші зв'язки з євреями. У жовтні 1933 р. не минуло це і караїмський храм. Перебуваючи декілька днів у Галичі, газзан Фіркович впровадив деякі зміни в інтер'єрі та екстер'єрі святині. Вже понад сто років з того часу, коли газзан Леонович побудував кенасу, на її фасаді було видно зірку Давида, а на вікнах святині різнокольорові шибки викладені у формі тієї ж зірки Давида. Всередині божниці стояв *люїтр-амуд*, а по обох боках від нього два великі менори (семисвічники). В останні дні зірка Давида зникла зі святині, вікна перероблено, амуд із менорами винесено з кенаси. Після такого новаторства, яке радикально змінювало характер караїмізму, місцевий газзан Абрагамович на знак протесту склав свої повноваження газана [...]»²².

Після того, як радянська влада 18 вересня 1939 р. окупувала Галичину, у релігійному житті караїмів відбувається значний спад. Упродовж 1944—1945 рр. галицьким газзаном був Мойсей Шаланович Шулімович, 1882 року народження, освіта — шість класів²³. За словами Яніни Єшвович, молодим караїмам було заборонено ходити до святині, оскільки вони тоді належали до піонерської та комсомольської організацій. У листі до Шапшала 1948 р. Зарах Зарахович згадував, що більшість членів громади відвідували службу в кенасі²⁴.

30 травня (субота) 1959 р. караїмську громаду в Галичі відвідав представник Ради у справах релігійних культів при Станіславському виконавчому комітеті. Він провів розмову з газзаном Мойсеєм Шулімовичем, у ході якої виявлено, що на молитовному зібранні було четверо віруючих, а за п'ять днів газзан надав список на 28 віруючих, серед яких 19 жінок. Віковий склад такий: віком до 25 р. — відсутні; від 25 до 40 р. — одна особа; від 40—50 р. — п'ятеро; від 50—60 р. — восьмеро;

²² Akselbrad M. «Duch reformatorski» w Kenesie karaimskiej // Chwila. Niedziela. 29 października 1933. № 5245. S. 12.

²³ Державний архів Івано-Франківської області (далі — ДАІФО). Р-388. Оп. 2. Спр. 7. Арк. 6.

²⁴ Kizilov M. Op. cit. P. 308, 310.

понад 60 р. — чотирнадцятеро. Караїми малограмотні у своєму віросповіданні, вони не знають: людей, які є представниками цієї віри; де міститься їх релігійний центр; коли виникла їхня релігійна група. У роки тимчасової німецької окупації їх ніхто не тривожив.

Молитовний будинок караїмів — це кам'яна двоярусна споруда, яка перекрита бляхою. Площа будівлі становить близько 50 м². Часу її будівництва караїми не знають. Відомо, що перед пожежею у роки Першої світової війни, коли згорів дах будівлі, на фронтоні кенаси був напис «1836 рік». Споруда перебуває у доброму стані. В інтер'єрі будівлі стоять три ряди лав для сидіння віруючих. Між лавами є прохід, який веде до вітварної частини. У лавах зберігаються молитовники та одяг для віруючих, яким вони користуються при літургії.

Після зустрічі перевіряльник з обласного виконавчого комітету підсумував: ця релігійна група не проявляє антирадянської діяльності, віруючі цієї релігійної групи вимирають, причиною цього є родинне змішування, яке допускається сімейним шлюбом між родичами²⁵.

1960 р. караїми почали писати листи до Ради по справах релігійних культів обласного виконавчого комітету та приходити на прийом до голови обласного виконавчого комітету Петра Кайкана задля їхньої реєстрації релігійною групою караїмів, вказуючи список вірних на 28 осіб. Після перевірки всіх цих матеріалів на місці з'ясувалося, що список фіктивний, адже їхня кількість становила тільки 5—6 старих караїмів. У реєстрації їм було відмовлено, незважаючи на те, що минулого року до Галича приїжджав старший духівник караїмів Семен Фіркович, який знову порушував це питання. Він запропонував групі віруючих добиватися їхньої реєстрації, утім безуспішно²⁶.

На засіданні виконавчого комітету Галицької міської Ради депутатів трудящих було порушено питання про передачу культового будинку караїмів на вул. Щорса, № 13 (таку назву Караїмська вулиця носила в період УРСР) — Галицькій рембуддільниці. Згідно з протоколом № 17 від 30 вересня 1960 р. надавалося таке пояснення: у зв'язку з відсутністю в м. Галичі релігійної громади караїмів їхній культовий будинок на вул. Щорса не зареєстрований у Станиславівському облвиконкомі і в цьому будинку після Вітчизняної війни не проводяться релігійні обряди, його ніхто не ремонтував, а сама споруда стоїть на території Галицької

²⁵ ДАіФО. Р-388. Оп. 1. Спр. 20. Арк. 122—123.

²⁶ Там само. Спр. 22. Арк. 132—133.

рембуддільниці. Після цього виконком міської Ради депутатів трудящих ухвалив рішення передати культовий будинок караїмів Галицькій рембуддільниці під використання для виробничих потреб. Цікавим фактом є те, що в засіданні брала участь караїмка Гелена Єшвович (1894–1970), дочка Мойсея та Амалії Єшвовичів²⁷. Згодом комітет районної Ради депутатів трудящих повторно підтверив рішення міської ради.

10 жовтня 1960 р. виконавчий комітет районної Ради депутатів трудящих ухвалив рішення затвердити рішення виконкому Галицької міської Ради депутатів трудящих та передати приміщення колишнього культового будинку караїмів Галицькій рембуддільниці для виробничих потреб²⁸.

Перед закриттям святині Іван Галушак (голова районної Ради депутатів трудящих) попередив громаду про закриття кенаси. Саме він запропонував галицьким караїмам таємно винести все цінне. Вони взяли з храму священні сувої Закону, підсвічники, вишивки, атрибутику. Найоб'ємнішим був чотириметровий вівар, який вночі перевезли на околицю Галича й заховали в будинку караїмки Сабіни Зайончковської²⁹.

Незважаючи на закриття кенаси, караїми і далі зверталися до обласного комітету щодо реєстрації їхньої громади та храму. 1960 р. було порушено клопотання перед Радою у справах релігійних культів при Раді Міністрів СРСР і перед обласним виконавчим комітетом невеликої групи караїмів з м. Галича про відкриття їхньої кенаси, яка вже декілька років перебувала зачиненою. Їм відмовили. Після 1961 р. клопотання припинились, хоча молитовний будинок передали для використання промкомбінатові³⁰.

За словами місцевого старожила і колишнього начальника Галицького РЕМу (1968–2002) Миколи Нестеренка*, створений у Галичі 1966 р. РЕМ на чолі з директором Григорієм Павлишем містився у колишній кенасі. За вказівкою керівництва райкому партії приміщення молитовного будинку переобладнали під адмінбудинок РЕМу, а за два

²⁷ ДАІФО. Р-1797. Оп. 1. Спр. 131. Арк. 56, 65–66; Юрченко І., Кефелі О., Юрченко Н., Береговський О. Караїмське кладовище біля Галича. Львів ; Галич : Сполом, 2000. С. 219.

²⁸ ДАІФО. Р-1797. Оп. 1. Спр. 128. Арк. 59.

²⁹ Поташник Я. Духовна сила маленької громади // Галицьке слово. 3 лютого 2012. № 5 (1692). С. 5.

³⁰ ДАІФО. Р-388. Оп. 1. Спр. 23. Арк. 14; Там само. Спр. 24. Арк. 32.

* Висловлюємо щире подяку Миколі Нестеренку за надану інформацію.

роки його очолив Микола Нестеренко. У конторі розміщувалися: кабінети контролерів, завідувача технагляду, туалет, бухгалтерія, кабінет інженерно-технічної служби, приймальня, кабінет головного інженера, кабінет начальника та інші. Внутрішні розміри споруди становили близько 6х11 м, а товщина стін близько 70 см. Дах будівлі двосхилий із бляхи. На фронтоні будівлі були частково збережені архітектурні елементи. Споруда мала двоє дверей: перші – автентичні (на східному фасаді), якими не користувалися, оскільки вони були зачинені; другі (на західному фасаді) – діючі і були пробиті при перебудові. Окрім контори, на території Галицького РЕМу містилися: майстерня, гаражі та бензозаправка. В'їзд на територію був із північно-західного боку.

У 1980-х рр. контору РЕМу перенесли до с. Залукви, а покинуту споруду робітники використовували як склад на майданчику під будівництво дев'ятиповерхівки³¹. З досліджень журналіста А. Матвійчука дізнаємося, що ініціатива будівництва багатоквартирного житлового будинку в Галичі при районному керівництві постала ще на початку 1980-х рр. Проте важко пояснити нестримне бажання звести три дев'ятиповерхові типові будинки в серці міста, у зоні регульованої забудови пам'яток архітектури і це тоді, коли три-, чотириповерхових споруд у Галичі було дуже мало.

Розробкою проєкту займалися «Атомтеплоэлектропроект» і будівельне управління Бурштинської ДРЕС. 13 січня 1982 р. проєкт затвердив Держбуд УРСР. Можливо, в обласному відділі архітектури засумнівалися, що вчинили правильно, бо у травні наступного року проєкт подали на розгляд архітектурно-технічної ради Івано-Франківського філіалу республіканського інституту «Діпромiст», яка рекомендувала обмежити висоту будинків п'ятьма поверхами для збереження природно-ландшафтних характеристик цієї частини міста, його силуету й панорами. Було рекомендовано вести будівництво блок-секціями, виготовленими з урахуванням архітектурних традицій та національного колориту. Проєкт декілька разів відправляли на доопрацювання через низький архітектурний рівень. Проте зауваження не входили до планів галицького керівництва, і будівництво розгорнулося без зайвих вагань. Для звільнення майданчика під дев'ятиповерховий будинок було зруйновано кенасу, яка чомусь випала з поля зору інспекції з охорони пам'яток

³¹ Спогади Миколи Павловича Нестеренка, 10 грудня 1933 року народження (м. Галич, вул. Н. Вівчаренко, 22), які 24 січня 2020 р. записав В. М. Козелківський.

архітектури і не була на обліку. І справді, згідно з рішенням обласного виконавчого комітету № 475 від 21 жовтня 1958 р. тоді на балансі в обласному відділі будівництва та архітектури було лише дві пам'ятки: костел Пресвятої Діви Марії (тепер Галицький районний народний дім) і церква Різдва Христового³². Завідувач Галицького райвідділу культури, як з'ясувалося, телефонував до обласного краєзнавчого музею, повідомляв, що зносять кенасу, проте представники музею так і не виїхали до Галича. Тож 1985 р. споруду зруйнували, а позаду неї почали будувати дев'ятиповерховий будинок. Коли у другого секретаря Галицького райкому комсомолу Романа Грибика поцікавилися, чому її знесли, то у відповідь почули: «[...] Нею вже давно ніхто не цікавився, а останні роки вона взагалі була пристосована під господарство районної електромережі. Я сам бачив з вікна райкому, як її розвалювали [...]». Чергову байдужість у зруйнуванні споруди ми можемо побачити у словах бригадира монтажників, який безпосередньо працював на об'єкті: «А ми зробили, як наказано. Начальству видніше [...] Хоч невідкладної потреби зносити її не було. Кенаса стояла трохи дальше. Ніхто ж не попереджав [...]»³³. Єдине, що збереглося від святині — це фундамент, який тепер законсервовано, та її внутрішній інвентар, який зберігається в Музеї караїмської історії та культури.

2005 р. було розроблено Генеральний план розвитку Національного заповідника «*Давній Галич*», за яким фундамент караїмської кенаси ввійшов до комплексу об'єктів культурної спадщини заповідника. Наказом Міністерства культури України від 5 квітня 2011 р. № 207/0/16-11 фундамент було взято на державний облік як пам'ятку археології місцевого значення, охоронний номер 1365—ІФ³⁴.

На 2020 р. Галицьке комунальне підприємство «*Капітальне будівництво*» розробило ескізний проєкт «*Пам'ятний знак караїмів по вул. Караїмській в м. Галич Івано-Франківської обл.*», покликаний ознакувати місця колишньої кенаси як центру духовності та культури галицьких караїмів.

³² ДАІФО. Р-388. Оп. 1. Спр. 20. Арк. 106

³³ Матвійчук А. Ціна компромісу // Молодь України. 20 липня 1986 р. № 138. С. 2; Соколовський З., Яковина М. З відповідальністю перед майбутнім // Комсомольський прапор. 12 червня 1986. № 70. С. 3.

³⁴ Паспорт об'єкта культурної спадщини. Фундамент караїмської кенаси. Івано-Франківськ, 2010. С. 1.

Архітектура: опис екстер'єру та інтер'єру

Структурно і термінологічно караїмська кенаса схожа до єврейської синагоги, яка повторює композицію Єрусалимського храму. Кенаса має вигляд базиліки, орієнтованої віссю на північ — південь.

Внутрішній простір будівлі поділяється на чотири частини:

мошав зеккенім («сидіння для старців») — почесне місце біля входу, де стояли стільці чи лави для поважних і старших членів громади;

езрат нашим («жіноча галерея») — розташована на другому поверсі як окрема галерея для жінок, до якої вів окремий вхід, бо, заходячи у святиню, чоловіки не мали бачити жінок;

шулхан («стіл») — центральна частина зали храму, призначена для інших прихожан;

гехал («храм, вітвар») — священна частина, де перебувало сховище для сувоїв Тори *арон а-кодеш* («священний ковчег»). Арон а-кодеш караїмських святинь завжди був орієнтований на південь, у напрямі Єрусалима. Перед ним було невелике піднесення — *біма*, з якого газан проводив богослужіння. Сам арон а-кодеш закривався спеціальною шторою — *парохетом*, а по боках стояли шафи з молитовниками³⁵.

Всередині караїмських синагог практично завжди були відсутні сидіння, а підлога вкривалася килимами (тепер натомість можна побачити сидіння і лави). Сучасні дослідники і караїми пояснюють це буквальною тлумаченням слів пророка Даниїла: «Даниїл же, дізнавшись, що підписано такий указ, пішов у дім свій; вікна ж у світлиці його були відчинені навпроти Єрусалима, і він тричі на день схилив коліна, і молився своєму Богу, і славословив Його, як це робив він і раніше того» (Дан. 6:11)³⁶.

Екстер'єр

Перша дерев'яна кенаса була прямокутною у плані спорудою, за розмірами схожою до церкви Різдва Христового (близько 16х29 м), орієнтованої по осі північ — південь³⁷. Відомо, що давня синагога була з п'ятьма банями, трьома щитами Давида та єврейськими написами на стінах. Внутрішній вигляд споруди викликав ще більше

³⁵ Кизилов М. Крымская Иудея: Очерки истории евреев, хазар, караимов и крымчаков в Крыму с античных времен до наших дней. С. 154.

³⁶ Книга пророка Даниїла, 6:11. Біблія у перекладі Патріарха Філарета (Денисенка). Київ: Київської Патріархії УПЦ КП, 2004. С. 914.

³⁷ План Маговича Галича, 1795 р. // Атлас українських історичних міст. Арк. 2.

імпував: на склепінні було намальовано 12 кіл неба з цитатами пророків. На стінах написані івритом різноманітні молитви. Над священним ковчегом було сховище для сувоїв Тори і дві білі таблиці з 10-ма заповідями³⁸.

Завдяки іконографічним, картографічним та описовим джерелам ми можемо дізнатися про архітектурні особливості другої мурованої кенаси, зведеної 1836 р.

Першим її картографічним джерелом є рукописний план Галича за 1843 р. (Рис. 2). Відмінністю від попередньої святині є те, що нова споруда практично розміщена на одній лінії забудови, і вона менша. Те саме ми бачимо і на кадастровому плані Галича 1847 р.³⁹ Тому, на думку авторів, другу муровану божницю відносно першої було збудовано на іншому місці.

За описом відомого дослідника караїмів Богдана Януша, кенаса була прямокутною у плані, одноповерховою спорудою з дуже скромною архітектурою. На головному (південному) фасаді розміщені два завершені півкругом прямокутні вікна. Верхня частина стіни завершена ступінчастим фронтоном, увінчаним півкругом, який по боках мав чотирикутні стовпчики з кульками на вершині. У площині фронтона, на її осі, містилася видовжена прямокутна ніша з профільованим обрамленням, а в ній, на фоні арабесок — зірка Давида з написами івритом. Над нішею розташована випукла рельєфна корона з зіркою. Вище над короною — прямокутна горизонтальна табличка з датою 1885 р. Єдиною декорацією цього скромного фасаду є фронтон⁴⁰.

На фотографіях кінця XIX — початку XX ст. бачимо, що масивні, отиньковані стіни кенаси прорізали вузькі аркові вікна, були заповнені різнокольоровим склом. Головний вхід до храму містився на східному фасаді з північного боку. Над входом розміщувався півкруглий тимпан із староеврейським написом. Східний фасад мав три вікна: два аркові й одне

³⁸ Z życia Karaimów // Izraelita. 17 maja 1912. № 20. S. 7.

³⁹ План м. Галича (рукописний), 1843. Центральний державний історичний архів України, м. Львів. Ф. 146. Оп. 88. Спр. 1121. Арк. 31; Кадастр Галича (центр міста), 1847 р. // Атлас українських історичних міст / наук. ред. М. Капраль. Автори: М. Бігун, М. Капраль, В. Козелківський, І. Креховецький, Ю. Лукомський, В. Петрик, Л. Поліщук, А. Стасюк, Т. Ткачук, З. Федунків, А. Фелонюк, А. Фіголь, А. Чемеринський, С. Ямелинець. Львів : Колвес, 2018. Т. 2 : Галич. Арк. 4.

⁴⁰ Janusz B. Karaici w Polsce. Kraków : Orbis, 1927. S. 79-80.

квадратне — над входом. На північному фасаді розташовувалося одне прямокутне вікно. На рогах будівлі розміщувалися широкі лізени, які підтримували увінчувальний карниз. Дах споруди стрімкий, напіввальмовий із гонти (рис. 5).

Отже, на думку авторів, враховуючи те, що галицькі караїми підтримували тісні зв'язки з кримськими, це, можливо, вплинуло і на оздоблення кенаси, якій були притаманні риси мавританського стилю, що часто використовувалися у декорі сакральних караїмських споруд півдня Російської імперії XIX—XX ст.

Після реставрації 1920-х рр. споруда в оздобленні екстер'єру набула рис класицизму. Фасади будівлі було прикрашено рустуванням, завдяки яким з'явилися чіткі прямі лінії та врівноваженість форм. На наріжних пілястрах розміщено рельєфний декор у вигляді рушника.

Під вікнами з'явився між'ярусний карниз, який ділив площину фасаду на дві частини — верхню і нижню. Завдяки пілястрам західний та східний фасади поділені на дві нерівні площини. Змінилася форма фронтона на головному фасаді — зі ступінчастої на лучкову. Головний вхід оздоблено двома пілястрами й архівольтами. Дах кенаси двосхилий із бляхи (рис. 6).

Інтер'єр

Важливе значення у кенасі відіграє інтер'єр (рис. 7). До будівлі вели два входи: один для чоловіків — зі сходу, другий для жінок — з півночі (рис. 3—4). Жіноча галерея розміщувалася над притворною частиною. Всередині містилися: піднесений різьблений дерев'яний гехал (вітвар) біля південної стіни, а перед вітварем — біма. На стінах були цитати зі Святого Письма, а на стелі — дванадцять знаків Зодіаку та уривки з книг пророків. Усі єврейські написи й біблійні уривки виконав молодий Єшуа Мордкович, майбутній газан громади⁴¹.

На стінах написи прикривалися шторками з різноманітних матерій, вишитими золотими нитками. Згідно з письмовими джерелами відомо, що «[...] були гобелени (килими), які вкрали в Першу світову війну. Килими були музейної цінності, оскільки їх можна було оглянути у Львові на архітектурно-етнографічній виставці 1885 р. серед 15-ти екземплярів.

⁴¹ Kizilov M. Op. cit P. 118; Janusz B. Kultura Karaitów polskich // Kurier literacko-naukowy. 8 lutego 1926. № 6. S. 3.

Усі ці матерії без винятку з XVIII ст. Вироби французькі, деякі відрізняються чудовим бароковим орнаментом [...]»⁴².

За старою світлиною з 1930-х рр., у жіночої галереї на підлозі і на підвіконнях теж були килимки, а в центральній частині приміщення стояв невеликий стіл, з якого жінки читали молитви (рис. 7 в).

Загалом внутрішнє впорядкування не дуже відрізнялося від єврейських божниць, проте в караїмів платних місць чи крісел для участі у відправах не було (як це трапляється в євреїв), кожен відвідувач міг безкоштовно під час молитви сісти, де йому заманеться⁴³.

Інвентар кенаси

Протягом кількох десятиліть радянської влади до відновлення незалежності України 1991 р. галицькі караїми зберігали врятовані речі із кенаси у своїх будинках. Дерев'яний різьблений гехал (початок ХХ ст.), упродовж 1959—1994 рр. знаходився у будинку караїмки Сабіни Зайончковської. 1994 р. його разом з іншим інвентарем перевезли до Євпаторії (АР Крим). Значну частину інвентарю з галицької святині — пергаментний сувій Тори, молитовні рукописні книги та багато іншого Я. Єшвович і А. Зарахович безкоштовно передали до створеного 2004 р. Музею караїмської історії та культури. Станом на травень 2020 р. в ньому зберігається такий сакральний інвентар із колишнього караїмського храму*:

капорет з вівтаря, ХІХ ст. — дві одиниці, червоного та білого кольорів із написом староєврейською мовою;

накидка на столик біля гехалу — одна одиниця, жовтого кольору з рослинним орнаментом;

накидка на підвіконня — одна одиниця, жовтого кольору з рослинним орнаментом;

ризи газана — одна одиниця, білого кольору з рослинним орнаментом;

молитовний шарф — одна одиниця, білого кольору;

⁴² Janusz B. Karaici w Polsce. S. 81; Polsko-ruska wystawa archeologiczna // Gazeta Narodowa. Lwów. 20 września 1885. № 215. S. 1.

⁴³ Kohn G. Pierwsze wrażenia z dłuższej wycieczki po kraju. Sambor: nakład autora, druk J. Czaińskiego, 1880. S. 128.

* Щиро дякуємо працівникам Музею караїмської історії та культури (далі — МКІК) за надану інформацію.

карниз для парохету – одна одиниця, червоного кольору;
пергаментні згортки Тори, XVIII ст. (староєврейська мова);
чохла для Тори (Тора-упрак) – дві одиниці, білі з орнаментом квітів;
хатаси для Тори, 1783 р. – дві одиниці, метал, рельєфна різьба з рослинними і тваринними орнаментами;

указка для читання Тори (Яд), початок XIX ст. – слонова кістка, рельєфна різьба, срібло, гравірування. Розміри: 22,5х3 см;

ритуальні скляночки (кідуші), початок XX ст. – дві одиниці, метал, посріблення, гравірування. Розміри: 6,5х6 см;

ножиці для підрізання гнота свічки, XIX ст. – одна одиниця, метал;

підсвічники – п'ять одиниць, три великі і дві малі, бронза та латунь;

менори (семисвічники), перша половина XX ст. – дві одиниці, бронза;

штамп кенаси – одна одиниця, дерево;

печатка галицького газана – одна одиниця, дерево і латунь;

документи, 1914 р. – два листи щодо надання будівельних матеріалів і рахунків на будівельні матеріали для кенаси (польська мова);

караїмські календарі, 1921–1926 рр., 1929 р. – п'ять одиниць (польська, староєврейська та російська мови);

календарі Кукизова, 1878–1879 рр. – дві одиниці (староєврейська мова);

книги: молитовник (Венеція), 1528 р. (староєврейська мова); книга з астрономії (староєврейська мова); рукопис книги «Світло місяця», 1872 р. (староєврейська мова); навчальний посібник «Голос Якова» (староєврейська і російська мови); книга гостей записів з 1926 р. (польська мова); мезуза – молитва-оберіг, XVIII ст., (староєврейська мова); збірник коротких молитов (молитва перед наукою, польська мова); караїмські релігійні книги, 1854 р., 1868 р. – дев'ять одиниць (староєврейська та російська мови); молитовник – три одиниці (староєврейська мова);

мішечок для молитовника – одна одиниця, білого кольору з рослинним орнаментом⁴⁴.

Кенаса відіграла надзвичайну роль не тільки в релігійному житті цього невеликого народу як центр їхньої культури, а й займала важливе місце у формуванні архітектурно-сакрального образу Караїмської вулиці та міста загалом.

⁴⁴ Опрацьовано на основі експонатів першого залу МКІК.

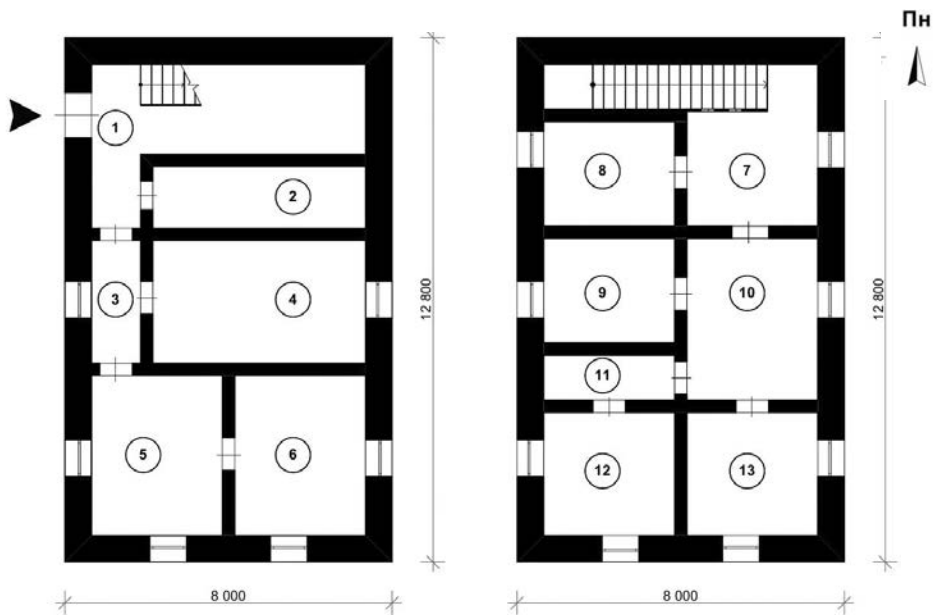
Отже, святиня галицьких караїмів мала свою дерев'яну попередницю, зведену впродовж 1576—1586 рр. 1830 р. при пожежі вона згоріла, а 1836-го її замінив мурований храм, який проіснував до радянських часів, і його знесли при ще діючій караїмській громаді. Спочатку мурована кенаса була виконана у скромному мавританському стилі. Згодом зовнішній вигляд храму під впливом місцевої архітектури змінили на класичний. Планувальне вирішення споруди було прямокутною, однонавною, дводільною базилікою. Оздоблення інтер'єру було набагато цікавіше, ніж екстер'єру, бо воно відтворювало світогляд та релігійні канони караїмізму. Безперечно, дослідження караїмської сакральної архітектури тільки розпочато. Вивчення забутої історико-архітектурної спадщини караїмів у Галичі надзвичайно важливе, оскільки вона є частиною не тільки української, а й світової культури.

Volodymyr Kozelkivskyi, Andriy Chemerynskyi (Halych, Ukraine)

Halyska kenasa (1836—1985): historical and architectural aspects

The article is devoted to the historical and architectural study of the Karaite kenasa in Halych. For the first time, new archival and graphic materials about little known facts from the history of the shrine are introduced into scientific circulation. The architectural description of the building is made and its hypothetical plans are fulfilled. Saved sacral inventory is described.

Key words: *Halych, Karaites, Abraham Leonovich, kenasa, synagogue, house of prayer, history, architecture, Museum of Karaite history and culture, sacral inventory.*

План 1-го поверху

Експлікація:

- 1 – сходові клітка;
- 2 – туалет;
- 3 – коридор;
- 4 – кабінет начальника технагляду;
- 5, 6 – кабінети контролерів;

План II-го поверху

Експлікація:

- 7 – хол;
- 8 – бухгалтерія;
- 9 – кабінет інженерно-технічної служби;
- 10 – приймальня;
- 11 – коридор;
- 12 – кабінет головного інженера;
- 13 – кабінет начальника РЕМу.

*Рис. 1. Розміщення дерев'яної кенаси на плані Маговича, 1795 р.
(джерело: План Маговича Галича, 1795 р. // Атлас українських історичних міст. Арк. 2)*

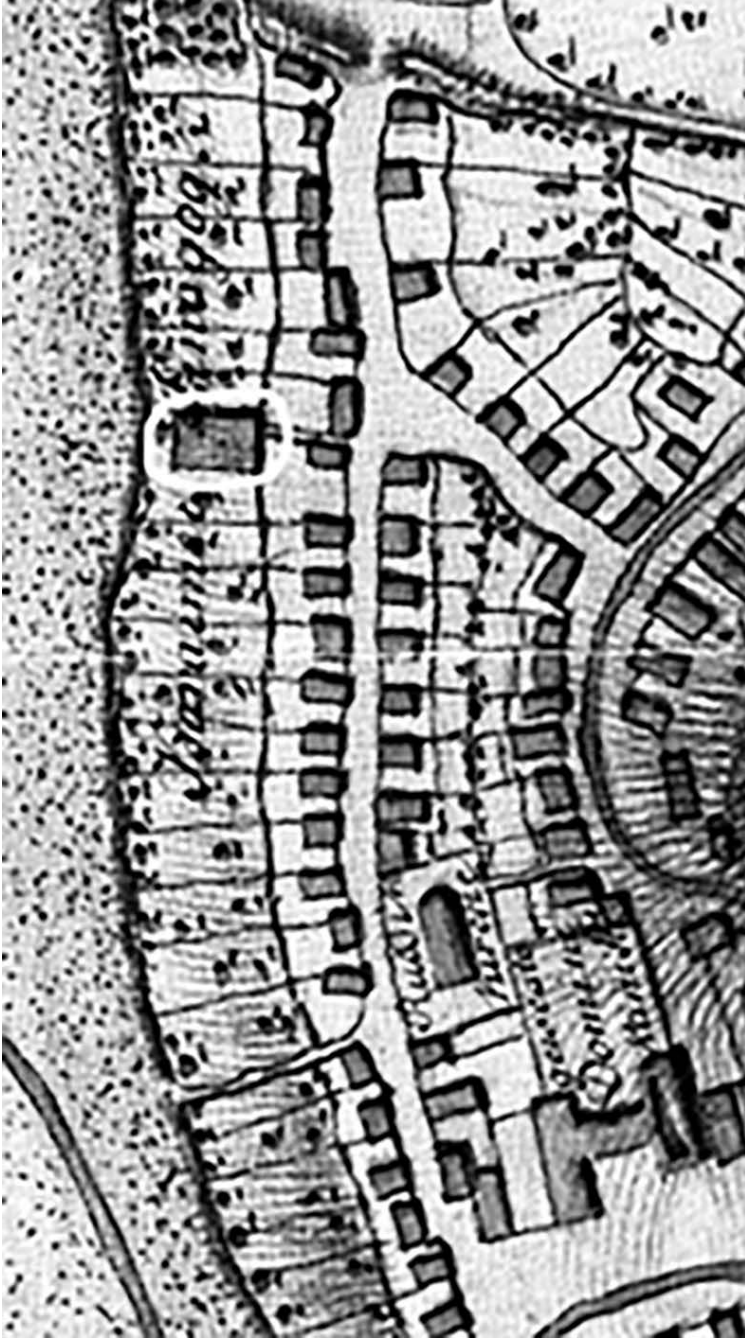

Рис. 2. Розміщення мурованої кенаси на рукописному плані м. Галича, 1843 р.
(джерело: ЦДІАУ, м. Львів. Ф. 146. Оп. 88. Спр. 1121. Арк. 31)

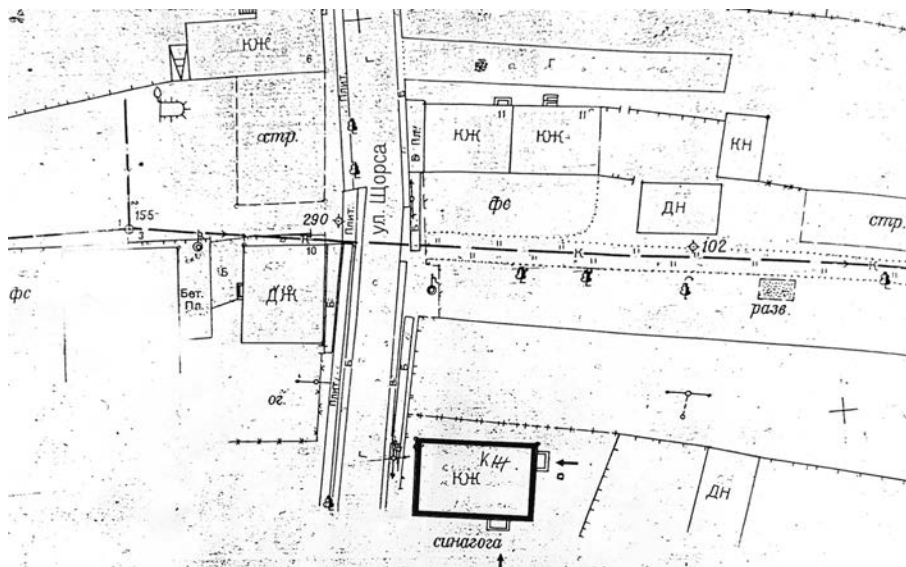

Рис. 3. Розміщення синагоги (кенаси) на топографічній зйомці, 1970-ті рр. (джерело: Архів Галицького комунального підприємства «Капітальне будівництво»)

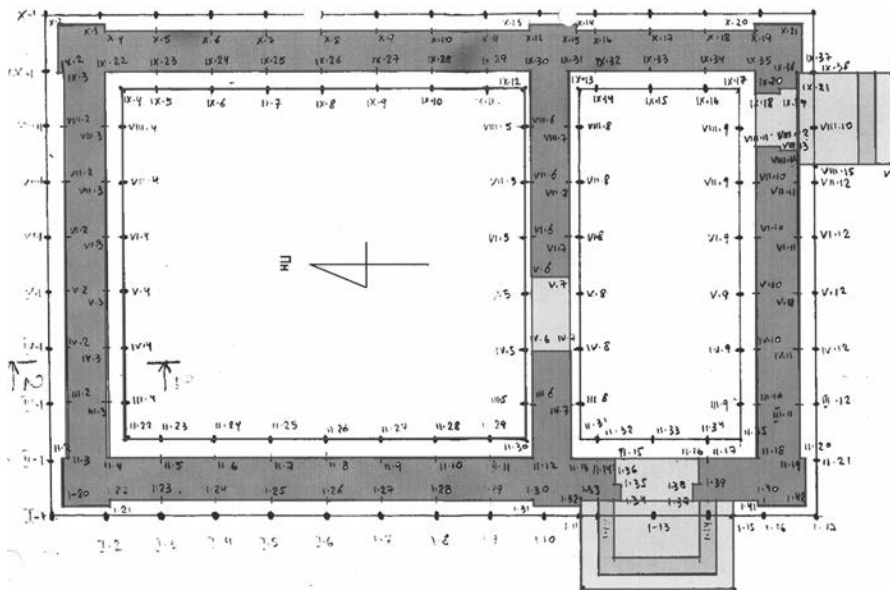
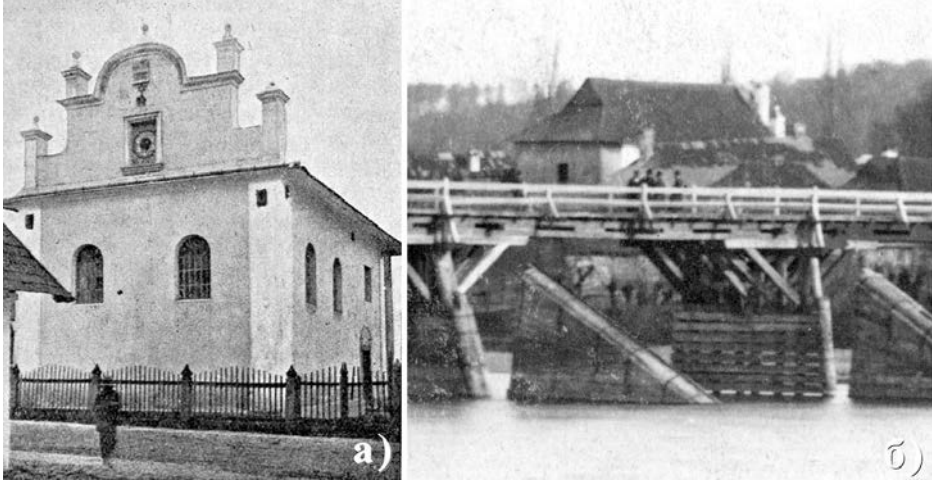
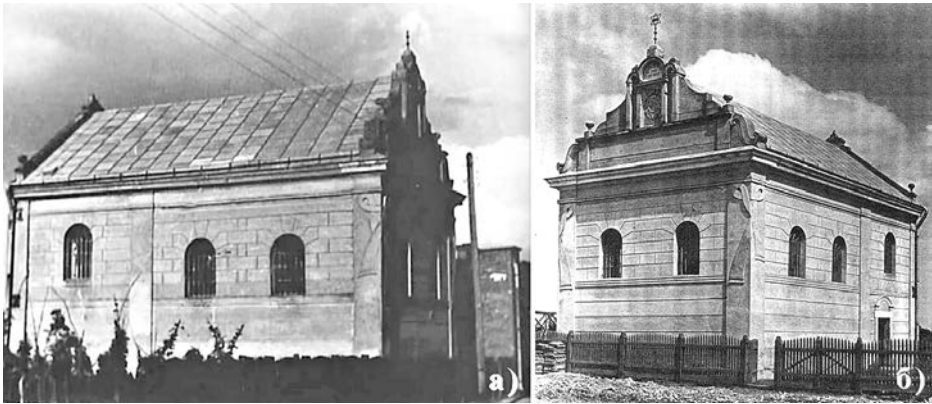

Рис. 4. Фундамент караїмської кенаси (джерело: Паспорт об'єкта культурної спадщини. Фундамент караїмської кенаси. С. 7)

*Рис. 5. Вигляд кенаси: а) Вид із південного сходу, початок XX ст.;
б) Вид із північного заходу, 1885 р.
(джерела: Janusz B. Karaici w Polsce. S. 35; <https://polona.pl>)*

*Рис. 6. Вигляд кенаси після реставрації:
а) Вид із південного заходу, 1930-ті рр.;
б) Вид із південного сходу, 1929 р.
(джерела: <https://dbs.bh.org.il/place/halicz>; *Myśl Karaïmska. 1929.*
Т. 2. З. 2. С. 8)*

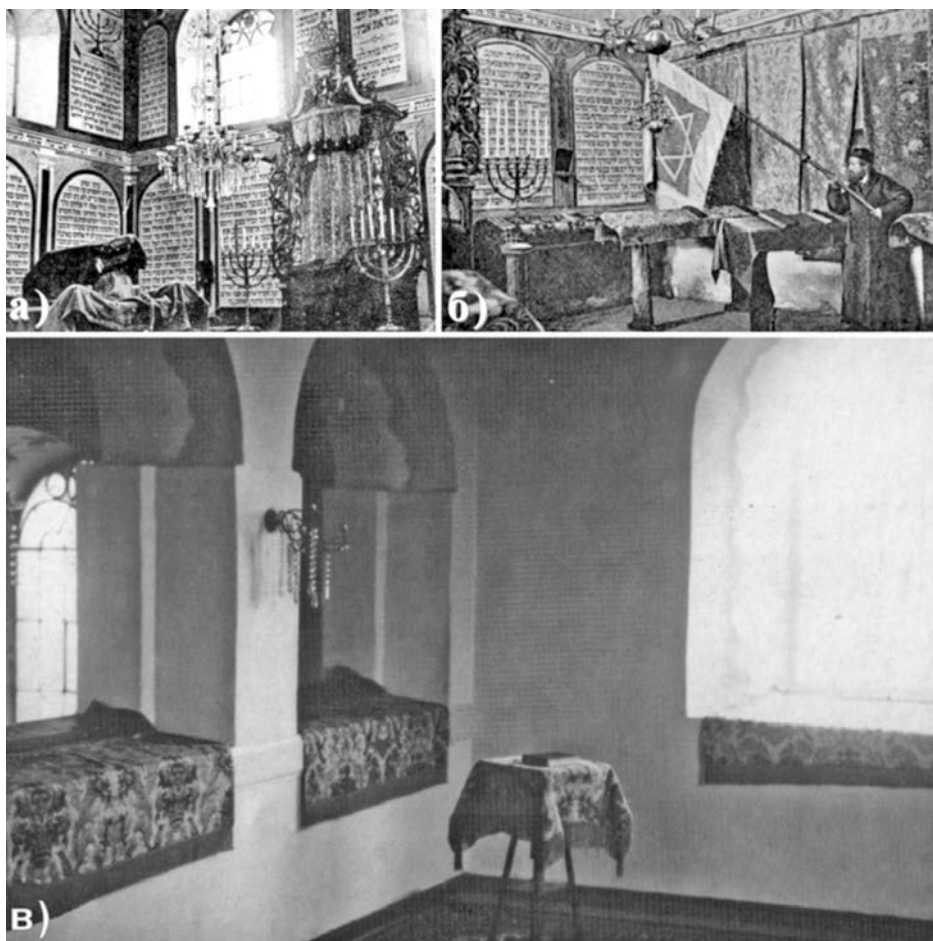
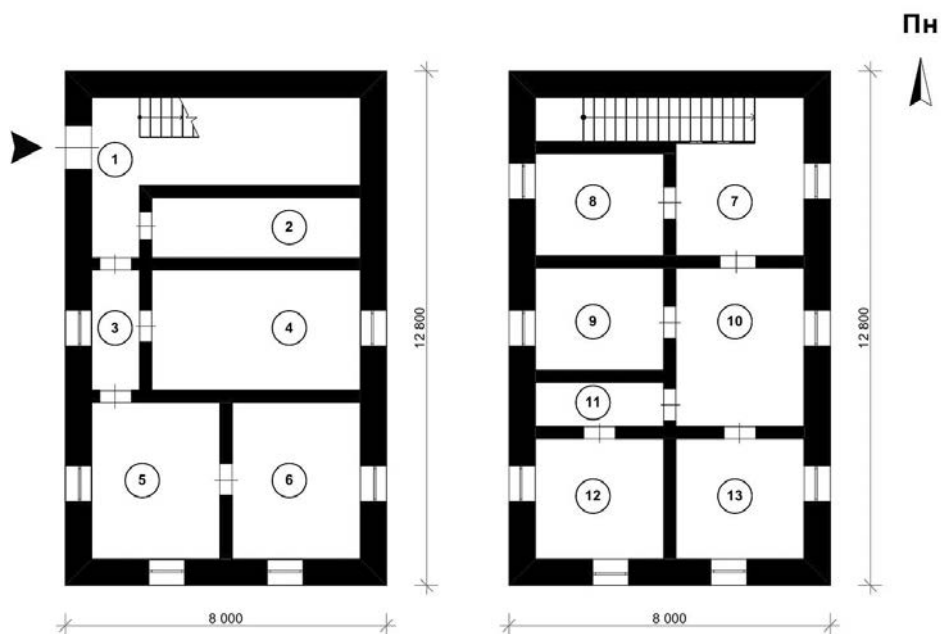

Рис. 7. Інтер'єр святині: а) південно-східна частина, 1910 р.;
 б) південно-західна частина, 1903 р.;
 в) Вид на жіночу галерею, 1930-ті рр.
 (джерела: <https://fotopolska.eu>; Kizilov M. Jan Grzegorzewski's Karaite materials. P. 81; Almanach Karaimski. Wrocław : Bitik, 2015. T. 4. S. 100)

План 1-го поверху

Експлікація:

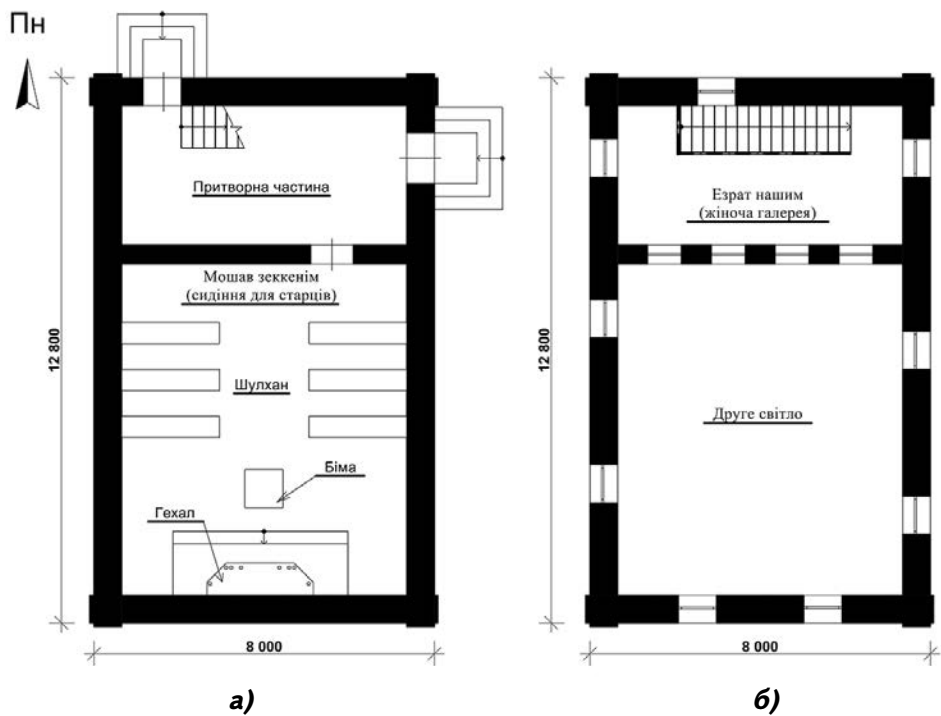
- 1 – сходові клітка;
- 2 – туалет;
- 3 – коридор;
- 4 – кабінет начальника технагляду;
- 5, 6 – кабінети контролерів;

План II-го поверху

Експлікація:

- 7 – хол;
- 8 – бухгалтерія;
- 9 – кабінет інженерно-технічної служби;
- 10 – приймальня;
- 11 – коридор;
- 12 – кабінет головного інженера;
- 13 – кабінет начальника РЕМу;

*Рис. 8. Планування контори Галицького РЕМу після закриття кенаси, 1966–1984 рр.
(джерело: Приватний архів Миколи Нестеренка)*

*Рис. 9. Гіпотетичні плани кенаси:
 а) план 1-го поверху;
 б) план 2-го поверху (виконані на основі зібраних матеріалів)*